

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО • LITERARY STUDIES

UDC 81'22:58(1-751.3)(477.46):82.0(092)

Mariana Yemelianova* **KORELACJI OGRÓD I ZNAK W LITERATURZE W NAUKOWYCH TEORIACH BADACZY (na przykładzie ogrodu Zofiówka)**

W artykule przebadano cechy relacji między pojęciami znaku i ogrodu w literaturze, przeanalizowano różnice między pojęciem semantyki i semiotyki. Pojęcie znaku analizowane jest w szerokim sensie – w kontekście pojęcia systemu znaków. W pracy zbadano różnicę między semiotyką a strukturalizmem, prace teoretyczne Michaiła Bachtina, Feridnanda de Saussure'a, Umberto Eco i innych. Służy do określenia najlepszej metody badania znaków i systemów znaków, w szczególności w literaturze. Badanie ujawnia również możliwe błędy w badaniu systemów znaków metodą strukturalizmu. Przebadanie słabych stron strukturalizmu doprowadzi do pojawienia się nowej metody, zwanej semiotyczno-strukturalistyczną. W artykule opisano tą metodę, jej główne cechy. Możliwości zastosowania metody semiotyczno-strukturalistycznej bada się na przykładzie ogrodu Zofiówka, który można uznać za złożony system znaków, a utwory literackie o tym ogrodzie – jako znaki znaków, czyli dzieło literackie o Zofiówce jest przedstawiane jako znak wielopoziomowy, system, w którym poziomy semiotyczne generują się wzajemnie. Ogród jest badany jako system znaków, a utwór literackie o ogrodzie można już uznać za system znaków wygenerowany przez inny system znaków.

Słowa kluczowe: znak; system znaków; semiotyka; semantyka; poziom; metoda; strukturalizm.

Yemelianova Mariana. Correlation between the garden and the sign in the literature in the scientific theories of various literature researchers (on the example of Sofiyivka garden).

The article reveals the correlation between such concepts as the sign and the garden in the literature, analyzes the difference between the concepts of semantics and semiotics. The concept of the sign is analyzed in a broad sense i.e. in the context of a system of signs. The study also examines the difference between semiotics and structuralism. The theoretical works by Mikhail Bakhtin, Ferdinand de Saussure, Umberto Eco and others were used to determine the best method for studying the sign and sign systems, in particular in the literature. The article applies the method of structuralism to reveal possible errors while sign systems are being investigated. Identifying the weaknesses of structuralism resulted in the rise of a new method called structuralist semiotics. The article describes this method and its main features. The possibilities of using the structuralist semiotics method are shown on the example of Sofiyivka garden, which can be considered as a complex system of signs, and consequently literary works about this garden can be treated as signs of signs, i. e. a literary work about Sofiyivka is presented as a multilevel sign system in which semiotic levels generate each other. The garden is studied as a sign system, and a literary work about the garden can be presented as a sign system generated by another sign system.

Keywords: the sign; a sign system; semiotics; semantics; a level; a method; structuralism.

Kiedy w badaniach naukowych mówią o znaku, mówią o semiotyce, jest ona bowiem ogólną teorią znaczenia, które należy rozpoznać. Semantyka oznacza zrozumienie danego znaczenia i mieści się w ogólnej teorii semiotycznej. Stosując tę metodę podczas badania wizerunku ogrodu w literaturze, planuję nie tylko rozumieć, ale jednocześnie rozszyfrować (rozpoznawać) znaki. Na początek będę rozszyfrować znaki w samej strukturze ogrodu, który jako dzieło osobliwego rodzaju sztuki jest zespołem ściśle powiązanych znaków. Symboliczny system ogrodu jest

* Mariana Yemelianova, doktorant Szkoły Doktorskiej Uniwersytetu Jana Długosza w Częstochowie (Częstochowa, Polska); e-mail: emelyanova.maryana@gmail.com.

«odgadywany», «czytany» przez każdego z odwiedzających. Pomoże mi w tym teoria Dmitrija Lichaczowa, którą zaprezentuję szczegółowo w niniejszym rozdziale.

Między rozumieniem znaczenia semiotycznego i semantycznego przez różne szkoły naukowe pojawia się czasem bardzo znaczna różnica. Koncentrując się na różnicy między poziomem semiotycznym i semantycznym, badacze Valentin Wołoszynow i Michaił Bachtin przypisują znakowi proces rozumienia, a proces rozpoznawania przypisują do sygnału: «Процесс понимания ни в коем случае нельзя путать с процессом узнания. Они – глубоко различны. Понимается только знак, узнается же – сигнал. Сигнал – внутренне неподвижная, единичная вещь, которая на самом деле ничего не замещает, ничего не отражает и не преломляет, а просто является техническим средством указания на тот или иной предмет (определенный и неподвижный) или на то или иное действие (также определенное и неподвижное!)» [Волошинов 1993, s. 74].

Prawdziwe znaczenie każdego znaku można w pełni zrozumieć tylko w kontekście całego systemu znaków. Wydaje mi się, że jest to szczególnie wyraźnie przedstawione w sztuce ogrodowej, w której każdy zakątek, każde drzewo i każdy posąg nabierają pełnego znaczenia tylko w kontekście idei całości, ponieważ ogród, jak każdy system znaków, podlega pewnym prawom semiotycznym. W każdym systemie znaków, zgodnie z definicją Benveniste'a, «каждый знак будет находить все более четкую характеристику присущего ему означивания внутри некоторой совокупности или множества знаков» [Бенвенист 1974, s. 88].

W tym przypadku można śmiało stwierdzić, że semiotyczne badania oznaczają nie tylko badania poszczególnych znaków, ich oczywistych i ukrytych znaczeń, ale także badanie ich w kontekście całego systemu znaków, swego rodzaju kontekstu znakowego.

Zastanowię się, jak tego rodzaju praktyka interpretacyjna działa w odniesieniu do ogrodu. Każdy element ogrodu jest specyficznym znakiem, który nie ma nic osobliwego bez kontekstu samego ogrodu. Jako przykład można wspomnieć grotę Wenus w Zofiówce. Bogini jest symbolem kobiecego piękna, nieuchwytnego i wiecznego. Posąg Wenus z wylewającymi się strumieniami wody pozostaje w ogrodzie nie do końca widoczny, jest jakby niematerialny i niedostępny. Otoczony zielenią, w parku zbudowanym na podstawie mitów greckich i rzymskich, przy drodze do Górnego Stawu z Wyspą Miłości, posąg ten tworzy magiczne wrażenie – jest ucieleśnieniem piękna, nieuchwytności miłości, marzeń i harmonii. Jeśli ten, kto patrzy na tę grotę, przeczytał poemat *Wacław Juliusza Słowackiego*, to poczuje emanujące z tej grotki uczucie tajemnicy i chęć przejścia poza strumień wody i zobaczenia ukrytej jaskini, w której tajemniczy gość (duch Wernyhora) podał żonie Wacława truciznę, aby ta otruła męża:

W grocie, co gładkim wyłożona brusem,
Szkłanej kaskady zamknięta obrusem;
Szarfa ta wody lecąca z wysoka
Nie puści w grotę śledzącego oka
Ani księżycy – lecz przez nią przeleci [...]
Lecz ciemność trwożną okryła kobietę [...]
Że ktoś na pana rzucił śmiertne czary.
Kto? – Wszystkie oczy idą ku tej stronie,
Gdzie u grafini w oknie lampa płonie.
Wczoraj – widziano ją w grocie z wieczora
Nie samą – mówią, że trup Wernyhora
Przyszedł się pomścić za Lachów ojczyznę

I z grobu przyniósł dla pani truciznę [Słowacki 1879].

Jeśli, na przykład, ta sama grota stała na środku pola i wszystkie jej znaczenia były «same w sobie», to znaczy bez opisanych kontekstowych dodatków, to czy znaczenie groty uległo zmianie? Oczywiście, że tak. Funkcja estetyczna z pewnością pozostałaby, ale wielopoziomowy charakter znaku zostałby znacznie uproszczony.

Aby zbadać znaczenie znaków w ogrodzie Zofiówka, przeanalizuję miejsce i ich rolę w różnych systemach znakowych. Uważam, że skuteczny i pomyślny wynik badania wizerunku Zofiówki w literaturze wymaga przebadania kilku systemów znaków: systemu elementów ogrodu w kontekście mitologii, tego samego systemu, ujętego w kontekście wydarzeń historycznych i wydarzeń z życia osobistego Zofii i Szczęsnego Potockich, systemu znaków utworzonego przez zespół utworów literackich, opisujących ten park (przy czym każdy utwór literacki przedstawia sobą osobny system). Ostatnim etapem pracy będzie zbadanie uogólnionego systemu znaków, na który złożą się wartości kulturowo-estetyczne związane z Zofiówką, przechowane w społecznej pamięci (jako stereotypy) i zdeponowane w przewodnikach, pamiętnikach, dziełach historycznych.

Wykorzystanie metodologii semiotycznej nie jest przypadkowe. Sam fenomen ogrodu jest dość złożony, ponieważ sztuka ogrodnicza łączy w sobie wiele różnych dziedzin i nauk – architekturę, botanikę, filozofię, historię, muzykę, a bardzo często i literaturę. Literacki wizerunek ogrodu ma już podwójny charakter symboliczny – jest on znakiem znaku. Tak złożone, wieloaspektowe zjawisko, jak ogród i jego poetycki wizerunek, wymaga zastosowania uniwersalnej i interdyscyplinarnej metodologii, którą można wykorzystać w różnych aspektach badań.

Semiotyka, która pojawiła się na początku XX wieku, jest uważana za naukę uniwersalną, związaną z badaniami humanistycznymi i właściwymi dla innych dziedzin wiedzy. Semiotyka bada otaczający świat jako zbiór systemów znaków, analizuje, jak kultura, która jest swoistym tekstem złożonym ze znaków, wpływa na świadomość i podświadomość człowieka oraz tworzy wyobrażenie o otaczającym go świecie.

Teoretyczne badania twórców semiotyki Charlesa Peirce'a i Feridnanda de Saussure'a z góry wyznaczyły dwa kierunki jej rozwoju. Peirce śledził pochodzenie semiotyki od matematyki i przedstawiał ją jako jej dział, podczas gdy de Saussure znacznie poszerzył jej granice, włączając inne nauki humanistyczne w dziedzinę semiotyki. Opierając swoją koncepcję na analizie języka werbalnego, de Saussure w swojej pracy «Kurs językoznawstwa ogólnego» (1915) zaproponował rozszerzenie modeli językowych na proces badania innych problemów humanistycznych, gdyż zjawiska społeczne i kulturowe to nie tylko przedmioty czy zdarzenia materialne, oraz nośniki znaczeń, których jądrem jest znak jako przedmiot lub zjawisko, które je formuje. Kultura jest tu przedstawiana jako wtórny modelowy system znakowy zbudowany zgodnie z prawami systemu naturalnego – języka. W związku z tym semiotyczne podejście do innych sfer humanitarnych opiera się na porównywaniu tych sfer do języków naturalnych jako systemów znaków [Осипова 2011].

Kultura, która obejmuje zarówno sztukę ogrodową, jak i literaturę, jest zjawiskiem ogólnoludzkim. Zdaniem Niny Osipovej, z punktu widzenia semiotycznego, kultura jest ogromnym systemem znaków informacyjnych, w którym za pomocą specjalnych kodów tworzone są scenariusze ludzkich zachowań, prawa społeczeństwa, teksty religijne i literackie [Осипова 2011].

W badaniach będą wykorzystywała również elementy metodologii strukturalizmu. Ale że użycie technik strukturalistycznych musi być ostrożne i pozbawione skrajności, aby badanie złożonego zjawiska ogrodu i jeszcze bardziej

złożonego zjawiska jego obrazu literackiego nie zamieniło się w praktykę, o której pisze Nina Osipova: «При этом культура рассматривается структуралистами как всеохватная семиотическая (знаковая) система. Отсюда его тенденция к отказу от смысловых и идеологических кодов, стремление к созданию строго выверенного и формализованного понятийного аппарата, основанного на лингвистической терминологии, пристрастие к логике и математическим формулам, объяснительным схемам и таблицам» [Осипова 2011].

Wykorzystując strukturalistyczną metodą potrzebnie pamiętać o niebezpieczeństwie, jakie może przywodzić do zmniejszenia uwagi do kodów semantycznych i ideologicznych, i do pragnienia stworzenia ścisłego systemu pojęć którzy by ulegał logicznym schematom. Niestety, taki ścisły, jednoznaczny schematy nie mają skuteczności zastosowania odnośnie do dzieła sztuki, jakim jest utwór literacki. Złożoność literatury potrzebuje kompleksowego podejścia, pod czas którego będą badany różny poziomy utworu literackiego – językowy, semiotyczny, kulturowy, ideologiczny, psychologiczny, asocjatywny i inny. W tej złożonej analizie strukturalistyczna metoda może wykorzystywać jak jeden z elementów, ale, moim zdaniem, nie może pretendować na dominująca wyczerpującą rolę.

Pojęcie «znaku» nie będzie punktem końcowym, ale punktem wyjścia. Badanie znaczenia tego lub innego znaku, jego kontekstowego ujęcia, jego różnych ról w odmiennych sąsiedztwach, planuję również prowadzić razem z badaniem idei, jego emocjonalnych składników, związanych z nim problemów filozoficznych. Będę próbować wypełnić znak tymi składnikami, aż do momentu, kiedy będzie można nazwać ten znak symbolem. Punktem dojścia w moich badaniach będzie sytuacja, w której ogród Zofiówka będzie można ująć jako system blisko spokrewnionych symboli, pewną wielką symboliczną całość, która ma wiele reprezentacji w utworach literackich.

Zdaniem uczzonej Niny Osipovej o konieczności wykorzystania teorii Zygmunta Freuda i Karla Gustawa Junga do badań z elementami strukturalizmu: «Еще одним источником структурализма стал психоанализ З. Фрейда и теория архетипов К. Юнга, откуда были заимствованы категории бессознательного как универсального регулятора человеческого поведения» [Осипова 2011].

Moim zdaniem, jeśli znak jest rozumiany (choć z pewnymi wariantami) przez wszystkich ludzi, to prawdopodobnie jest coś wspólnego, jednoczącego, coś, co pomaga ten znak poprawnie zrozumieć. Bardzo często to nieświadome staje się tym jednoczącym początkiem, Często może te nieświadome być wspólne określonej zbiorowości i jako takie dyktować scenariusz percepcji.

Przykładem może być badana przez mnie Zofiówka. Jako przykład pomyślimy o ogrodzie Zofiówka. Porównajmy podziemną rzekę Styks (lub Acheron – to jej drugie imię). Według legendy Charon przewoził dusze zmarłych przez tą rzekę – oraz Wyspę Anti-Circe (Wyspa Miłości). Nazwy, a także legendy związane z tymi dwoma zakątkami ogrodu pozostawiają ślad, którzy ludzie przyjmują nieświadomie – a ta nieświadomość bezpośrednio wpływa na percepcję. Podziemna rzeka kojarzy się ze śmiercią – a większość turystów pływających po tej rzece w łodzi dzieli się wrażeniami z tego, jakim strasznym było to pływanie, chociaż w rzeczywistości rzeka nie jest głęboko pod ziemią, a spacer na łodzi jest bardziej interesujący i ekscytujący niż przerażający. Tak samo jest z Wyspą Miłości. Większość z tych, którzy przybyli na wyspę pierwszy raz, mówi o jej wyjątkowej atmosferze, o nieopisanym pięknie tego miejsca. Chociaż cały ogród jest bardzo piękny, często wyspa Anty-Circe (Wyspa Miłości) uważana jest najpiękniejszą. Jak widać, nieświadome emocje powodują, że ludzie postrzegają te zakątki z podobnymi emocjami i szukają potwierdzenia swoich

nieświadomych uczuć w wyglądzie tych miejsc. Rzeka Styks (rzeka Zmarłych) nieświadomie kojarzy się ze śmiercią, więc ludzie odczuwają nieświadomy strach, postrzegają to miejsce jako przerażające. Na poziomie nieświadomym Wyspa Miłości kojarzy się z miłością, szczęściem, pięknem i radością – dlatego wszyscy postrzegają to miejsce jako bardzo piękne.

Na podstawie zdania, że «структурализм оказался перед неразрешимой проблемой – познания объективно-научным путем глубинных структур человеческой психики» [Осипова 2011], po raz kolejny stwierdzam, że czysto strukturalistyczne podejście pozbawia sam znak jego głębokiego sensu – ścisłego związku z emocjami, nieświadomymi elementami i możliwymi asocjacjami. Formalne podejście, charakterystyczne dla strukturalizmu sprawia, że znak staje «pusty», pozbawiony najważniejszego – elementu ludzkiego. Dlatego niezbędne staje się przejście strukturalizmu do jego późniejszego etapu, czyli przekształcenia w metodę semiotyczno-strukturalną.

Według Osipovej, główną cechą tej metody jest postrzeganie kultury jako ogromnego, wielowarstwowego tekstu napisanego różnymi czcionkami i alfabetami w różnych dziedzinach – w sztuce, formach życia społecznego (różnego rodzaju instytucjach), w rytuałach, tradycjach, mitach, innych rozbudowanych systemach symbolicznych. W tym charakterze metoda strukturalno-semiotyczna może być używana do badania prawie wszystkich sfer ludzkiej działalności. Jako filozofia, jako teoria, jako zbiór pojęć i jako metoda analizy semiotyka ma wiele przejawów i jest kluczem do różnorodnych interpretacji. Korzystając z analizy strukturalno-semiotycznej, możemy ujawnić, jak ta lub inna narracja, ten czy inny system kulturowy jest zorganizowany lub skonstruowany, jak znaczenie «prześwituje» przez tę strukturę, co jest szczególnie istotne w analizie tekstów artystycznych [Осипова 2011].

Zaprezentowane powyżej rozumienie metody strukturalno-semiotycznej będzie najbardziej przydatne w moich badaniach. Dzięki temu można zwrócić uwagę w stronę następujących dziedzin i związane z nimi działania: filozofia, rozumienie testów sztuki (będę badać dwa rodzaje tekstów artystycznych – tekst ogrodu i tekst literacki), analiza kulturowego systemu znaków i symboli każdego badanego przeze mnie tekstu artystycznego oraz analiza znaczenia, jakie można dostrzec dzięki nim.

Za ważne uznaję uwzględnienie zdania U. Eco o tym, że «семиотический анализ предполагает исследование произведений искусства как знаковой системы, выявляя “язык”, с помощью которого происходит передача художественной информации» [Эко 1998, s. 67].

Badanie środków służących do przekazywania informacji artystycznej jest bardzo istotnym punktem, ponieważ w przypadku ogrodu proces ten odbywa się na kilku poziomach. Są to: architektura ogrodu, jego historia (obejmująca zarówno historię jego założenia, jak i osobne historie związane z jego poszczególnymi zakamarkami), inskrypcje ogrodowe, świadome połączenie posągów i budynków, związane z ogólną semantyką ogrodu, kontekst macierzystej kultury, jaką jest dla niego dana epoka, oraz pojmowanie ogrodu jako ucieleśnienia literackich wątków w utworach mu poświęconych.

Będąca przedmiotem moich zainteresowań Zofiówka została zbudowana na fundamencie mitologii starożytnej, w związku z tym w badaniach koncepcja antycznego kodu kulturowego będzie miała szczególne znaczenie. Według Umberto Eco, kody to systemy modelowania świata (w tym mitów i legend, ikonicznych struktur różnych sztuk), które tworzą szczególnie obraz odzwierciedlający globalną wizję świata z perspektywy społeczności. Kod jest modelem, który działa jako główny

sposób tworzenia wszelkiego rodzaju powiadomień, co pozwala na ich przesyłanie, dekodowanie (deszyfrowanie) i interpretację [Эко 1998, s. 67].

Naukowcy uważają język za główny rodzaj kodu. To poprzez język wyraża się główne znaczenie. Często przy metodzie analizy semiotycznej wyróżnia się również kody ideologiczne, kulturowe, społeczne (czy społecznie uwarunkowane). W przekazie, który spełnia funkcję estetyczną mówi się o «kodzie stylu», idiolekkie (kodzie autora) itp. [Эко 1998, с. 67]. W swoich badaniach będę badać główny kod – język, ale także kody konotacyjne – mitologiczny obraz świata, na podstawie którego powstał ogród w Humaniu, oświeceniowy obraz świata epoki, w której założono Zofiówkę i powstały o nim pierwsze historie, następnie romantyczne teksty kultury związane z przestrzenią i jej mieszkańcami, a przede wszystkim obrazy świata (idiolekty) pisarzy i poetów, których twórczość planuję badać.

Tak zwana metoda ikonologiczna, zaproponowana przez badacza sztuki wizualną E. Panofsky'ego [Пановский 1999]. Ta metoda miała dość uniwersalny charakter i była wykorzystywana przez badaczy innych dziedzin nauki, w tym przez przedstawicieli literaturoznawstwa.

Zgodnie z teorią Panofsky'ego wewnętrzna treść (znaczenie) dzieła sztuki ma trzy poziomy. Pierwszy poziom to opis utworu, który obejmuje wyliczenie obecnych motywów artystycznych. Motywem może być przedmiot, który coś reprezentuje, a także jego cechy. Świat motywów to świat «czystych form». Drugi poziom to analiza połączenia motywów z tematami i koncepcjami, które znajdują wyraz w pewnych obrazach, fabułach i alegoriach. Trzeci poziom obejmuje ujawnienie związku dzieła sztuki z kontekstem kulturowym i historycznym oraz tradycjami epoki, która determinowała jego znaczenie [Дроник 2017, с. 63].

W pracach literackich o Zofiówce, te trzy poziomy są wyraźnie rozróżnione. Pierwszy poziom to motyw konkretnego ogrodu – Zofiówki, opis jego cech i piękna, to sam ogród i jego cechy. Na drugim poziomie ja będę analizowałam przez jaki koncepcji, jaki środki artystycznie każdy autor rysuje wizerunek tego ogrodu. Jeśli pierwszy poziom wspólny dla wszystkich utworów literackich, to drugi będzie różnić się w przypadku każdego autora i każdego utworu. Zbadać tą różnicę, przeanalizować jej przyczyny i opisać jej różnorodność – to jedno z głównych zadań. Trzeci poziom – głęboka analiza związku badanych wizerunków z stylem epoki.

ЛІТЕРАТУРА

Бенвенист, Э. (1974). Семиология знака. [В:] Бенвенист, Э. *Общая лингвистика*. Москва, с. 69–89.

Волошинов, В. Н. (1993). *Марксизм и философия языка. Основные проблемы социологического метода в науке о языке*. Москва, 195 с.

Дроник, М. В. (2017). Иконологический метод как средство анализа произведений беспредметной живописи. [В:] *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов, № 6 (80), ч. 1, с. 62–65.

Осипова, Н. О. (2011). Структурно-семиотический подход как аспект методологии гуманитарного знания. [В:] *Культурологический журнал*, 3 (5). URL: http://cjournal.ru/rus/journals/79.html&j_id=7 (dostęp 10.01.2021).

Пановский, Э. (1999). *Смысл и толкование изобразительного искусства*. Санкт-Петербург, 455 с.

Эко, У. (1998). *Отсутствующая структура: введение в семиологию*. Москва, 432 с.

Słowacki, Ju. (1879). Waclaw. URL: <https://polona.pl/item/waclaw,NTM1NDI2/3/#info:metadata> (dostęp 10.01.2021).

Подано до редакції 05.02.2021 року
Прийнято до друку 17.04.2021 року